

Reşid Rahmeti Arat : Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık.
İstanbul, Ateş Basımevi, 1951, (4)+163+(3)+LXXXI+CLXXIII s. (Ankara),
T.D.K. C. II. 32. Fiyatı 10 lira.

Türk Dili tarihinin islâmiyetten önceki ve sonraki devirleri arasında gördüğümüz geçit devresinde meydana gelen millî eserler arasında, Yusuf'un *Kutadgu Bilig'i* ile Mahmud'un *Türk Divanı* meyanında, Ahmed'in *Atabetü'l-Hakayık* veya *Hibetü'l-Hakayık* (hakikatlar kapısı veya hediyesi) adlı eseri de mühim bir yer tutar. İlk olarak 1906 da Necip Âsım Balhasanoğlu'nun bir makalesiyle (KSz VII, Budapest, s. 250-279) tanıtılan ve ilk yayınlama şerefi de yine ona ait olan (İstanbul 1334, 1. kısım : metin, tercüme ve izah, 2. kısım : faksimile) bu eser üzerinde o zamandan beri W. Radloff, T. Kowalski, J. Deny ve bilhassa F. Köprülü gibi birçok bilginler uğraşmışlardır. Önümüzdeki eserin 1-4. sayfalarında bu yoldaki araştırmaların tarihi üzerinde ayrıca durulmuş olduğundan, burada tekrar tafsilâta girişmeyeceğim.

Eser, Mahmud oğlu Ahmed Yükneki tarafından XII. yüzyılın sonlarında, veya XIII. yüzyılın başlarında o zamanki "Kaşgar" yazı dili ile kaleme alınmıştır. Fakat Yükneki adlı yerin nerede olduğu ve bu eserin batıda mı veya doğu Türkistan'da mı meydana getirildiği henüz açıklanamamıştır. Elde mevcut nüshalar ise müellifin zamanından kalma değil de, daha sonra yapılmış olan kopyalardan ibarettir. Bunların içerisinde ancak 3 tanesi aşağı yukarı tam metni ihtiva ettiğinden, esas nüsha olarak ancak bunların üzerinde durulabilir. R. Arat bu nüshaları A, B, C harfleriyle gösterdikten sonra D, E, F ve G nüshalarından da bahsediyorsa da, bu sonuncuları ancak birkaç mısradan ibaret olduğundan, şimdilik ancak tam halinde bulunamayan nüshaların bakıyeleri sayılabilirler. (A. uygur yazısı ile 123 sayfa, 512 mısra türkçe metin ; B : uygur ve arap yazısı ile 54 sayfa, 510 mısra türkçe metin ; C : arap yazısı ile 49 sayfa, 512 mısra türkçe metin).

R. Arat tarafından mukayeseli ve toplu bir şekilde ortaya konan bu eser, hiç şüphesiz ilmin bu konu ile ilgili son sözüdür ve şimdiye kadar bu yolda yapılan araştırmaların en mükemmeli olarak mutalâa edilebilir. Buna göre, Türk dili araştırmaları sahasında yapılan mühim bir hizmettir. Müellif önsözünde (s. 1-4) bu eserle ilgili araştırmaların tarihine ve uzun "Giriş" te de (s. 5-40) : Edib Ahmed, Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg, Atabetü'l-Hakayık, A. H. ın bâbları ve bâb başlıkları, eserin yeniden tanzimi, Arslan Hoca Tarhan ve A. H. ın bugünkü nüshaları üzerinde durarak bu mevzuları incelemektedir. Sonra "A. H. ın metni üzerinde araştırmalar" bahsi gelir ki (s. 40-163 ve I-LXXXVI), "Asıl metin", "İlâve parçalar", "Tercüme", "Not ve izahlar" ve "Tahlili fihrist" gibi kısımları içine alır. R. Arat'ın ihtisası icabı daha çok emek verdiği ve bilhassa muvaffak olduğu bahisler de buralarıdır. Sonra düzeltmeler ve A. H. ın faksimileleri gelir (s. I-CLXXIII). A. H. üzerinde 1906 dan, 1951 de basılan önümüzdeki eserin yayınlanmasına kadar geçen 45 yıllık araştırmaların neticesi, böylece salâhiyetli bir zat tarafından ele alınarak ortaya konmuş bulunuyor.

Eser hakkında bu gibi umumî bilgilerden sonra R. Arat'ın neşri üzerinde dura-

rak, gerek teknik işleme ve gerek tercüme ile bâzı sözlerin açıklanması işine dokunmak ve bu yoldaki araştırmalara bir ek olur ümidiyle birkaç noktayı ele almak istiyorum :

1) R. Arat, *Kutadgu Bilig* neşrinde olduğu gibi bu eserinde de, mevzuu tertip ederken fazla teferruata girişiyor, meselâ muhtelif maddeleri tasnif ederken A, B, C, D... harflerini lüzumundan fazla kullanıyor. Halbuki böyle bir hareket bazan işi kolaylaştırmaktan ziyade zorlaştırabilir. Burada A, B, C, D, E, F sırasıyle gösterilen şeyler yalnız nüshalardan ibaret olmadığından, bazan okuyucuyu şaşkırtarak boşu boşuna vakit kaybettirecek şekilde, eserin teknik hususiyetini kavramak maksadiyle araştırma yapmaya mecbur bırakıyor. Halbuki ilim tekniğinden maksat zorlaştırmak değil kolaylaştırmak, muğlak bir hale sokmak değil sadeleştirmek olmalıdır. Meselâ, burada A, B, C, D... ile neler gösterilmiş bir bakalım : Fihriste göz atarsak A=A. H. ın Edib Ahmed tarafından yazılmış asıl metni, A=A. H. ın Semerkand (ayasofya) nüshası, A= metnin tercümesi (s. 82 ; fihristte C'dir, düzeltme cetvelinde yok) ; B= A. H. a sonradan başkaları tarafından eklenmiş parçalar, B= İstanbul (Ayasofya) nüshası, B= ek kısmın tercümesi (s. 100) ; C= fihriste göre tercüme, halbuki bu harf 82. sayfada yok, onun yerine A konmuş ; D= notlar ve izahlar (s. 102 de bu harf yok), D= Ankara (Ali) nüshası ; E= tahlili fihrist (s. I de bu harf yok), E= Ankara (Maarif) nüshası ; F= Berlin nüshası ; G= Nevâî nüshası... Halbuki eserin nüshaları en mühim söze göre kısaltma ile gösterilse, veya A, B, C... gibi tasnif yalnız nüshaları için kullanılmış olsa, bu gibi karışıklık meydana gelmezdi. Herhalde nüshaların, R. Arat'ın yaptığı gibi A, B, C, D... ile gösterilmesi ve mümkün meritebe kısa olması transkripsiyon notlarında yer tasarrufu bakımından muvafıktır. Bu takdirde A, B, C... tasnifi başka maddeler için kullanılmamalı idi.

2) Metin kısmında (s. 41-84) nüsha karşılaştırmaları yapılırken, faksimile sayfaları A, B, C... harfi ayarında büyük rakamla, satırlar ise onun sağında küçük rakamla ifade edilmiş, veya daha doğru ifade edilmek istenmiştir. Meselâ, A₃= Semerkand nüshası faksimilesinin 3. sayfasında Türkçe 6. satır demektir. R. Arat'ın böyle ifade etmek istediği önsözde işaret edilmediği gibi, bu rakamlar çok yerde karışmış ve düzeltme cetvelinde de üzerinde durulmamıştır. Okuyucu, ancak metni baştan birkaç sayfa tetkik edip oldukça zaman sarfettikten sonra hataların farkına varabiliyor. Meselâ, 41. sayfada Bismillâh'ın solundaki A₂, B₂, C₁ ifadeleri A₂, B₂, C₁ olmalıdır. Bu rakam işi başka bakımdan da karışıktır, meselâ, 41. sayfada 9. satıra ait notta A₂ *irdim* ifadesi, faksimilede A nüshasının 4. sayfasının 2. satırı demektir, halbuki faksimilede bu satır A₄₁₀ olarak gösterilmiş, yani bütün satırlar baştan sayılmıştır. Böylece satır sayısı metin transkripsiyonundaki notlarda bir türlü, faksimilede ise başka türlü ifade olunmuştur ki, bu gibi karışık yola neden gidilmiş anlaşılıyor.

3) Eserde, Türkçe metinden başka birçok Arapça beyit, âyet ve hadisler vardır ki, R. Arat satır sayarken bunları hiç nazarı itibara almamış, ancak Türkçe mısraları saymıştır. Arapçaların transkripsiyon ve tercümesini metin kısmında not halinde vermiştir (s. 41-81). Hep Arapça olan başlıkları ise hem metin, hem tercüme kısmında ancak kısaltılmış şekilde bugünkü Türkçe ile almış ve farkları not halinde göstermiştir. R. Arat : "Arapça başlıkların müellif tarafından yazılmış olmasına

ihtimal verilmediği gibi, bunların bu şekilde metinde sıraya alınmalarının da, yer işgal etmekten başka, bir faydası olmayacaktır” sözleriyle (s. 14) niçin böyle hareket ettiğini açıklıyor ve bir bakımdan tamamiyle haklıdır. Halbuki metne sadakat ve faksimileye uymak, herhalde metin işlemede ilk şart olsa gerektir. Bence metin transkripsiyonunda (meselâ Türkçe beyitler düz, Arapçalar italik dizilmek suretiyle) satırlar olduğu gibi sıra ile sayılıp gösterilmeli, ister Türkçe, ister Arapça olsun, ister âyet, ister hadis, başlık veya beyit olsun, hepsinin tercümesi de ancak tercüme kısmında verilmeliydi. R. Arat'ın tuttuğu yol, kitabı eline alan her meslektaş teslim eder ki, işi hiç de kolaylaştırmamış, bilâkis lüzumsuz yere muğlak bir hale sokmuştur. Üstelik, Arapça beyitlerin metinden atılarak nota konmasıyla R. Arat'ın ümit ettiği yer tasarrufu da yapılamamış, çünkü ayrıca izahat vermek icabetmiştir.

4) R. Arat, metin transkripsiyonunda en sağlam bulduğu bir nüshayı esas almak ve diğerlerini onunla karşılaştırmak yolunu tutmayıp, bütün nüshalardan aynı derecede faydalanmak suretiyle kendi salâhiyetine dayanarak ve güvenerek, eseri, fikrince en doğru bulduğu şekilde ortaya koymak yoluna gitmiştir. Çok cesaret isteyen bu yol, çok tehlikelidir de. R. Arat'ın, ilmin bugünkü durumuna göre hata zannederek değiştirdiği bir yerin ilerde doğru olduğu ve yapılan “düzeltme” nin yanlış olduğu meydana çıkabilir (meselâ, aşağıda 5. maddeye bakınız). Buna göre insan beklerdi ki, A. H. işleminde en eski ve mükemmel olan ve böyle olduğu R. Arat tarafından da kabul edilen A (Semerkand-Ayasofya) nüshası baştanbaşa esas olarak alınsın da diğer nüshalardaki farklar not halinde gösterilsin. Meselâ, R. Arat tarafından transkripsiyon başına konan *Bismillâhi 'r-rahmani 'r-rahim* (s. 41), A nüshasında hiç yoktur, onun yerine A da uygur harfleriyle *Atabedül hakayık kitab-ı tâbiri* yazılmıştır. Bu durum karşısında, ancak ikinci derecedeki nüshalarda gördüğümüz Besmele'nin transkripsiyon başına konmasının herhalde hiç lüzumu olmasa gerektir. Bu ciheti notta göstermek kâfi gelirdi.

5) A. H. ı yazan zatın adı ile ilgili beyit, A ve B nüshalarında birbirinden farklı olarak şöyledir :

<i>atası atı maḥmud-ı yükneki</i>	(A 495)
<i>edib, maḥmud oğlu, yok ol hiç şeki</i>	(A 496)
<i>atası atı maḥmud-ı yükneki</i>	(B 495)
<i>edib ahmed, oğlu, yok ol hiç şeki</i>	(B 496)

R. Arat bu beyti bütün bir mâna gösteren bir cümle olarak değil de, mısra mısra düşünmek suretiyle yalnız *ahmed oğlu* tabirini göz önünde tutarak bunu hatalı zannediyor ve A nüshasını esas alarak metni her yerde *maḥmud oğlu* şeklinde düzeltiyor (bk. R. Arat s. 5, satır 6 ; s. 80, satır 496 ; s. 100, satır 496). Halbuki bu beytin nazım olduğu göz önünde tutularak mâna bakımından bir bütün halinde mutalâa edilirse ve cümle işaretleri de ona göre konursa, her iki şeklin de doğru olabileceği anlaşılır ve bugünkü Türkçemize şöyle çevrilebilir :

Atası(nın) adı Mahmud-u Yükneki,

Edib (Ahmed), Mahmud(un) oğlu(dur), yoktur hiç şeki.

Atası(nın) adı Mahmud-u Yükneki,

Edib Ahmed, (onun) oğlu(dur), yoktur hiç şeki.

6) A195 te uygur harfleriyle, *koça*, *koca* veya *huça*, *huca* şeklinde okunabilecek bir söz geçmektedir. B ve C nüshalarında arap harfleriyle *خواجه* olarak yazılmıştır. Bu söz üzerinde gerek Ebu Hayyan ve Raşid-ed-Din gibi İslâm yazarlarını ve gerek son yıllarda yapılan araştırmaları göz önünde tutarak bugün şöyle bir neticeye varabiliriz : şeklen birbirine benzeyen, fakat menşe bakımından birbirinden ayrı olan iki *koça* (*hoça*, *huça*) sözü vardır :

a) Malûm Arapça-Farsça *خواجه* “efendi, sahip, kâtip, tüccar, muallim” tâbiri ki, bunun üzerinde bilhassa F. Köprülü *İslâm Ansiklopedisinde*, *Hâce* maddesi altında uzun uzadıya durmuştur.

b) Diğer, Türk-Moğol veya Altay asıllı *koça* (*hoça*, *huca*) sözüdür. Bu söz Türkçede bu şekilde daha ziyade Moğol devrinden sonra türediği için (Codex Comanicus, Et Tuhfet-üz-Zekiye, Ebu Hayyan, Raşid-ed-Din ve yeni lehçeler ; misaller için R. Arat’ın eserine bk., s. 150), buna “Moğolca bir söz” diye de biliriz. Moğolcadaki bu *kuça* (*n*), *huça* (*n*), (sonu *-n* ile de olabilir) gerek menşe ve gerek mâna bakımından Türkçe *koç* ile aynı asıldandır ve esasında “iğdiş edilmemiş erkek koyun” anlamına gelir (Kowalewski, *Dict. mong.-russe-français* II, s. 940). Eski Moğolcadaki *k-* sesi, XII. yüzyıldan sonra orta ve yeni devirde *h-* şekline girdiğine göre, Türkçede bunun *k-* ve *h-* ile olmak üzere her iki şekline rashyoruz. Türkçe ile Moğolcadaki sözlerin birçoğu aslen müsterek oldukları halde, bu iki dilin çok eskiden birbirinden ayrılarak müstakil ve hattâ çok defa birbirinden farklı inkişaf yolu takip etmeleri yüzünden, bazan bu gibi müsterek asıllı sözlerde de muayyen ayrılıklara rashıyoruz. Bunlardan biri de, Moğolcada birçok sözlerin sonundaki açık hecelerin yazı dilinde yaşaması, Türkçede ise düşmüş olmasıdır, meselâ :

Moğolca : *köke* ; *ere* ; *tüne* ; *sağa-* v.b.

Türkçe : *kök*, *gök* ; *er* ; *tün*, *dün* ; *sağ-* v.b.

Türkçede *koç* ve Moğolcada *hoça* şeklinde tasladığımız söz de bunlardan biridir. Yalnız bunun Moğolca şekli Çingiz istilasından sonra Türkçeye de nüfuz etmiş ve hattâ birçok İslâm yazarları tarafından Farsça-Arapça’ı malûm *خواجه* ile karıştırılarak mana ve şekil bakımından birtakım değişmelere de maruz kalmıştır. Şahıs adı olarak da çok kullanılan bu söze, arap yazısı ile kaleme alınan eserlerde bilhassa şu şekillerde rashıyoruz : *خواجه* *kuça* “koç” (Poppe, *Mukaddimat al-Adab*, s. 307), *خواجه* *Hoca noyan* (veya : *Huça*, *Huca*) (İbni Bibi, Ayasofya elyazması, s. 621, 626), *خواجه* *Kocan noyan* (veya : *Kuçan*, *Kucan*) (Aksarayî, O. Turan neşri, s. 165 ; Raşid-ed-Din, Viyana nüshası 239v), aynı adı Kirakos tarihinde *Hoca nuin* ve Grigor tarihinde de *Hocay nuin* şeklinde görüyoruz (Cleaves : Harvard Journal of AS XII, s. 431 f) v. b. Bu sözün Türk ağızlarında *koça*, *koca*, *hoca* şekillerinde yayılış ve kullanılış meselesi F. Köprülü’nün İslâm Ansiklopedisindeki makalesinde (*Hâce*) ve R. Arat’ın notunda (s. 150) etraflıca açıklanmış olduğu için, burada tekrardan sarfî nazar ediyorum.

7) Şimdiye kadar açıklanamıyan A86 mısradaki *bişi* sözü de fikrimce Moğolca *bişi* “başka, başka türlü” yardımıyla izah edilmelidir. Buna eski Moğolcada *busu*, daha sonraları *busi*, *buşi*, *bişi* (*i* den önceki *s*, *ş* olur) şekillerinde rashıyoruz. Buna göre :

bahalığ dinar ol biliglig kişi (A85)

bu cahil biligsiz bahasız bişi (A86)

beytini şöyle çevirebiliriz :

Pahalı dinardır, bilgili kişi,

Bu cahil ise, bilgisiz, değersiz ve başkadır.

490. mısradaki B ve C nüshalarına göre yine bir *bişi* varsa da, bu söz A nüshasında uygurca yazı ile *baş-ı* şeklindedir. R. Arat, notunda bunu (-a-?) şeklinde şüphe ile geçmekle beraber (s. 79), transkripsiyonunda B ve C nüshalarına dayanarak *bişi* diye alıyor. Eğer bu söz aslında hakikaten başı olup da, B ve C de hatalı ise, üzerinde durmağa değmez. Fakat B ve C nüshaları elimizdeki A dan değil de bizce malûm olmayan başka bir nüshadan kopya edilmişlerse, bu takdirde A daki *baş-ı* hatalıdır ve *bişi* şeklinde düzeltilmesi icabeder. Bu söz de hiç şüphesiz yukarıda açıkladığım Moğolca *bişi* ile aynı şeydir ve aynı mısradaki Türkçe *ögün* "başka" kelimesiyle mâna bakımından bir birlik teşkil eder. Zaten *ögün* yerine B ve C nüshalarında *adın* "başka" sözünün kullanılmış olması da, *ögün*, *adın* ve *bişi* sözlerinin mâna bakımından birleştiğini göstermektedir. Buna göre :

edibler edibi fazıllar başı (A489)

güherden söz aymış ögün söz bişi (A490)

beytini şöyle çevirebiliriz :

Edibler edibi, fazıllar başı,

Gevherden söz söylemiş, onun sözü başkadır (veya : *sözlerin başıdır*) (Diğer teklif : *Gevherden de farklı, üstün, başka söz söylemiş, onun sözü başkadır*).

Gerek transkripsiyon, gerek tercüme ve gerek *Atabetü'l-Hakayık*'ın yazıldığı yer, muhit ve şairin kendisi hakkında daha birçok hususi araştırmalar yapmak gerekecektir. R. Arat'ın eseri, bilhassa dilcilik bakımından çok büyük ve şayanı takdir bir başarı sayılır. Yalnız ihtisasım icabı şu noktaya da işaret etmek istiyorum : Çingiz istilâsından sonra meydana gelen eserleri araştırırken Moğolcaya da müracaat edildiği takdirde, Türk dil ve tarih araştırmaları bundan ancak fayda görür.

AHMET TEMİR

